

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Центр післядипломної освіти, заочного та дистанційного навчання

Кафедра практичної психології

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У
АНДРОГІННИХ ОСІБ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Юлії ВОЗЬНОЇ

4 курсу заочної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

старший викладач кафедри

практичної психології

Наталія КАЛЬКА

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент

Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«10» квітня 2022 р., протокол № 10

Завідувач кафедри практичної психології

кандидат психологічних наук

_____ **Галина ОДИНЦОВА**

Львів

2022

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ	7
1.1. Феноменологія гендерної ідентичності осіб	7
1.2 Сутність та характеристика розвитку гендерних особистісних властивостей в структурі особистості.....	15
1.3 Концептуалізація гендерної диференціації властивостей особистості .	23
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ АНДРОГІННИХ ОСІБ	28
2.1 Методологія емпіричного дослідження адаптації андрогінних осіб в суспільстві	28
2.2 Дослідження психологічних особливостей адаптації андрогінних осіб	32
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню особливості соціально-психологічної адаптації у андрогінних осіб. Структуру цього процесу становлять змістовий, ціннісно-цільовий та регулятивно-поведінковні компоненти, в яких спроектовані процеси соціально-психологічної адаптації у андрогінних осіб. Застосовано психодіагностичні методи, спрямовані на дослідження компонентів адаптації андрогінних осіб.

Актуальність дослідження – проблеми адаптації андрогінних осіб пов'язані з тим, що внаслідок постійних змін у світі, виникає все більше запитань щодо впливу певних гендерних стереотипів на світогляд та соціально-психологічну адаптацію андрогінних осіб до соціуму.

Аналіз типових гендерних властивостей людей, показав що, чоловіки орієнтуються, переважно, на виконання професійних та соціальних ролей, тобто на предметно-інструментальну діяльність, а жінки – на сімейні, побутові ролі, зокрема на емоційно-регулюючу діяльність. Загальновідомо, що особистість формується під впливом психологічних та соціальних чинників. Вона наділена індивідуальним поєднанням психологічних рис і особливостей, які утворюють її індивідуальність та визначають відмінність від інших людей.

Аналіз психологічної літератури з проблеми соціально-психологічної адаптації андрогінних осіб свідчить про те, що так як раніше було прийнято вважати, що психічно здорові чоловіки є чоловічої статі, а психічно здорові жінки є жіночої статі, то тепер стверджується, що особистість кожної людини може бути поєднанням чоловічих та жіночих елементів, а також що стандарти психічного здоров'я не повинні мати нічого спільного зі статтю. Раніше припускалося, що стать повина детермінувати власну модель, яку сформує сама особа, а також схеми поведінки, які вона прийме, то на сьогодні вважається, що особистість

повинна мати свободу вибору поведінки, відзначитися власним темпераментом, проте найважливішим є те, що точний поділ рис і поведінки на два типи, а саме на чоловічий та жіночий, є дуже проблематичним, а то і аморальним.

Мета дослідження - визначення психологічних закономірностей та регуляції процесу соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб.

Гіпотеза дослідження: на процес соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб, значний вплив мають особливості їх міжособистісних стосунків в соціумі.

Завдання дослідження:

- вивчити теоретичні підходи вітчизняних та зарубіжних психологів стосовно особливості соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб;

- проаналізувати наукову літературу з гендерної проблематики.

- розглянути особистісні характеристики андрогінних осіб в контексті різних психологічних теорій.

- дослідити гендерні відмінності особистісних властивостей андрогінних осіб.

Об'єкт дослідження – соціально - психологічна адаптація андрогінних осіб.

Предмет дослідження – особливості взаємозв'язку та впливу індивідуальних характеристик на соціально - психологічну адаптацію андрогінних осіб.

Наукова (теоретична) новизна роботи полягає у поглибленні наукових уявлень про психологічні механізми соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб; науковому обґрунтуванні особистісно-діяльнісного підходу у досліджуваній роботі; розробці концептуальної моделі функціонування рефлексивних компонентів в структурі соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб; науковому обґрунтуванні комплексу психологічних параметрів і критеріїв вивчення та розвитку

компонентів спрямованих на покращення соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб.

Практичне значення досліджуваної роботи полягає у розробці комплексної методики психодіагностики психологічних компонентів соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб, розробці рекомендацій щодо створення покращених умов для соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб. Ці розробки можуть бути використані практичними психологами для оптимізації професійної діяльності із андрогінними особами та власне і самими андрогінними особами у життєдіяльності.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень, використанням валідних та надійних взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, порівняльним аналізом даних інших досліджень.

Методологія даного дослідження складається із принципів детермінізму, методу теоретичного аналізу літературних джерел дослідження; методу кількісно-якісної обробки одержаних даних; взаємного поєднання самосвідомості і життєдіяльності; розвитку психіки; системно-структурний принцип.

Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1. Феноменологія гендерної ідентичності осіб

Становлення особистості жінки та чоловіка зумовлено цілою низкою причин, серед яких кризовий розвиток сім'ї, асиметрія в соціально-економічних позиціях статей, стереотипізованість їх соціальних ролей тощо.

Викликом часу є звернення науковців до антропологічної проблематики у педагогічній та віковій психології, зокрема гендерного виміру розвитку людини, який дає змогу виявляти соціально-психологічні механізми соціалізації та диференціації статей.

Стать як фундаментальна соціальна та біологічна категорія загострила проблему ідентифікації і отримала своє психологічне оформлення у гендерному підході до диференціації становлення свідомості та самосвідомості особистості.

Вирішення центральної проблеми гендерної ідентифікації як методологічної позиції щодо співвідношення «біологічного-психологічного-соціального» визначає вибір напрямку дослідження психологічних механізмів життєздійснення статей. У науковій традиції домінує різноплановість у визначенні методологічних підходів до ідентичності: від біологізаторського до соціологічно-феноменологічного [1, с. 58].

Гендер як соціокультурна стать базується загалом на онтологічному припущенні, згідно з яким об'єкт аналізу вирізняється багаторівневістю значень та різноманітністю проявів, що стало визначальним в означенні методологічних підходів до дослідження феномену статевої ідентифікації. Сучасна психологія акцентує увагу на розвитку індивіда в системі процесів самопобудови і самоздійснення, гармонізації його внутрішнього світу із

зовнішнім в умовах соціокультурної різноманітності, що спричинено глобалізаційними тенденціями. На нашу думку, найвиразніше феномен гендерної ідентифікації репрезентується в межах гуманістичного та феноменологічного підходів, що дає змогу розкрити питання розвитку суб'єктності, самовираження, набуття «сутнісного Я» в суперечностях життя (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, А. Маслоу, В. Роменець, К. Роджерс, В. Татенко, Н. Чепелева). Попри очевидну «відкритість» прикладного аспекту проблеми гендерної ідентичності, вона має значний внутрішній пласт, оскільки охоплює чимало нез'ясованих психологічних механізмів особистісного розвитку людини [1, с. 59].

Стать – це комплекс анатомічних, репродуктивних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку. В залежності від аспекту дослідження статі розрізняють:

біологічну стать – це сукупність контрастуючих генеративних ознак осіб одного виду;

психологічну стать – це характеристика особистості і поведінки індивіда з точки зору маскулінності-фемінінності.

Маскулінність – сукупність ознак, які відрізняють чоловіка від жінки.

Фемінінність – це сукупність ознак, які відрізняють жінку від чоловіка.

Поняття „гендер” (gender – рід) означає стать як соціальне явище, як усе те соціальне, що утворюється над біологічною статтю (sex).

Оскільки в соціальній психології досліджуються соціокультурні чинники формування статевих відмінностей, що повинно знаходити відображення і в науковому дослідному інструментарії, то це дає підстави стверджувати, що для визначення відмінностей між чоловічими і жіночими якістьми в соціальній психології краще віддавати перевагу поняттю „гендер”.

Отже, гендер – це соціально-психологічне поняття, яке визначає статус людини з точки зору маскулінності або фемінінності. Бути чоловіком або жінкою – це не просто бути людиною з жіночою або чоловічою анатомією чи фізіологією; одного цього недостатньо. Необхідно, по-перше, щоб людина сама відчувала себе представником чоловічої або жіночої статі, а, по-друге, щоб це відчуття було в гармонії з певними соціокультурними експектаціями відносно прийнятих у суспільстві зразків поведінки і зовнішнього вигляду чоловічого й жіночого, яке воно приписує індивідам.

Отже, гендерні відмінності формуються під впливом соціального оточення в результаті входження людини в певну соціокультурну систему через засвоєння її норм.

Культура, взята в контексті історії розвитку людської статі, де всі предметні зміни корелюють з розвитком статевої властивості індивідів, є ні що інше, як гендерна культура суспільства. Щоб нормально функціонувати у суспільстві в ролі жінки або чоловіка, людина повинна засвоїти систему норм гендерної культури. Процес засвоєння особистістю стандартів, зразків поведінки, правил, цінностей, норм, вимог, очікувань, адресованих суспільством людям чоловічої й жіночої статі протягом входження особистості в соціальне оточення є не що інше як гендерна соціалізація [2, с. 11].

Базовим соціальним інститутом, що поєднує різні статі, постає сім'я – соціальне об'єднання, в якому найбільш органічно відбувається процес фізичного та соціального відтворення суспільства. Саме на рівні сім'ї значною мірою формуються уявлення про гендерні ролі, які постають наслідком соціального усвідомлення сутності сім'ї.

У соціально-філософській думці (Гегель, Ф. Енгельс) утвердилась ідея щодо домінування економічної складової у формуванні сім'ї, що зумовлює визначення гендерних ролей за економічним принципом, а саме - традиційна (патріархальна) та егалітарна сім'я.

Для патріархальної властиві такі характеристики: керівна роль старшого чоловіка, економічна залежність дружини від чоловіка, жорстке закріплення жіночих і чоловічих обов'язків, визнання безумовного домінування чоловіка.

У сучасних економічних умовах саме такий тип сім'ї залишається визначальним на пострадянському просторі, що зумовлює формування відповідних стереотипів щодо виконання гендерних ролей.

Водночас демократичні принципи побудови сучасного західноєвропейського суспільства зумовлюють поширення практики егалітарних сімей, для яких притаманні пропорційний розподіл домашніх обов'язків між її членами, взаємозамінність чоловіка та дружини в рішенні побутових проблем, спільне прийняття важливих рішень, що впливає на зміну усталених гендерних та соціальних ролей [3, с. 85].

Соціальна сутність людини передбачає, що вона прагне до включення в соціум (спільноту) і водночас – до виокремлення як індивідуальності. Ідентичність є відчуття, усвідомлення і переживання індивідом своєї належності до таких спільнот людей, як мала група, клас, сім'я, територіальна спільність, етнонаціональна група, народ, суспільно-громадський рух, держава, людство в цілому.

Почуття належності до соціальної спільноти покликане виконувати важливі соціальні та соціальнопсихологічні функції, передусім забезпечувати підпорядкування індивіда соціальній групі, а разом з тим – груповий захист і бути критерієм оцінки й самооцінки.

Відчуття ідентичності надає її суб'єктові соціально значущий комплекс цінностей, символів і традицій. Процес самовизначення людини через членство в соціальній структурі суспільства прийнято називати соціальною ідентифікацією особистості. Результатом ідентифікації індивіда з різними спільнотами є численні ідентичності, актуальність і значущість яких варіюють залежно від часу й ситуації. Сукупність їх

становить цілісну соціальну ідентичність особистості, важливе місце в структурі якої посідає ідентифікація з національною спільнотою.

Ідентифікація "як емоційно-когнітивний процес неусвідомленого ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком допомагає йому успішно опанувати види соціальної діяльності, засвоювати й перетворювати соціальні норми й цінності, приймати соціальні ролі".

У соціології і соціальній психології ідентифікація розглядається як один із найважливіших механізмів соціалізації особистості, що виявляється в ототожненні індивідом себе з певною групою або спільнотою (номінальною, реальною, великою, малою тощо). Ідентифікація сприяє активному освоєнню властивих групі зразків і стереотипів поведінки, прийняттю власних групових норм, цілей, соціальних ролей, настанов, ідеалів [4, с. 35].

У структурі соціальної ідентичності зазвичай виокремлюють два основних компоненти: когнітивний – знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом; і афективний – оцінка якостей власної групи, значущості членства в ній.

Ідентифікація як процес ототожнення індивіда з тим чи іншим об'єктом, людиною, групою відбувається на основі засвоєння певних культурно-символічних ознак, цінностей, стандартів поведінки, соціальних установок і ролей. Це почуття спільності формується на основі відмінності і навіть протиставлення "свого" і "чужого". Ідентичність – це не тільки самовіднесення себе до тієї чи іншої спільноти людей, наприклад, нації, а й уява про неї (автостереотипи), її мову, культуру, історію і державність, якщо така є.

Ідентичність є продуктом соціальної взаємодії, що виникає як наслідок проекції індивідами на себе очікувань і норм інших. Членами, наприклад, етнічної групи – і тим самим носіями певної етнічної ідентичності – індивідів робить не походження (біологічне чи культурно-історичне), а та роль, яку вони виконують у соціальній взаємодії. Саме

синтез лежить в основі ідентичності, яка ґрунтується на послідовній низці подій або, інакше кажучи, на вибудовуванні подій у послідовність, створюючи лінії трансмісії "одного і того ж"[4, с. 34].

Однак особистість є цілісною психічною структурою, і між певними видами ідентичності як складовими Я-концепції людини, мають існувати інтегральні форми вияву. З'ясування способів поєднання різних ролей людини, які вона виконує, у єдину ідентичність – ще один, при цьому найбільш важливий, провідний аспект проблеми. Отже, питання класифікації понять та окреслення меж термінологічного поля ідентичності особи як окремого представника соціуму з одночасним визначенням місця рольової ідентичності в цьому полі є науково актуальним та значущим [5, с. 8].

Сучасні уявлення про етапи та закономірності розвитку особи неможливі без поняття "ідентичність". Особливе значення для теорії особистості це поняття стало відігравати в останні десятиліття, що зумовлено зростанням ролі та значенням соціального знання, визнанням його пріоритетності щодо вузькогуманітарних, а тим більше природничих наук.

Суб'єктивність особистості внаслідок своєї складної структури, яка включає різноманітні види ідентичностей, стала предметом дослідження багатьох наук (психології, соціології, антропології, культурології, історії). Одним із видів ідентичності, який особливо активно розглядають в останні десятиліття, є гендерна ідентичність. Одним із напрямків дослідження гендерної ідентичності стало вивчення механізмів її формування. У цьому контексті важливе значення має проблема зумовленості гендерної ідентичності структурами та формами організації пізнавальної діяльності, яка є фундаментом для формування особистості. Широке коло питань, пов'язаних із цією проблемою стало предметом обговорення в межах північноамериканської та західноєвропейської феміністичної епістемології.

В пострадянському (зокрема українському) академічному просторі така проблематика поки що не є достатньо розробленою. Тому важливим є аналітичний огляд доробку феміністичної епістемології, реконструкція стратегій конструювання жіночої ідентичності, які ґрунтуються на поглядах представниць її різних напрямків. Виокремлення цієї проблеми як мету дослідження дасть змогу поглибити осмислення проблеми людини, яка є центральною для філософських розвідок.

Поняття ідентичності пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначав її як внутрішню неперервність та тотожність особистості. В його розумінні ідентичність досягається не лише самосприйняттям особистості як самототожної, але й сприйняттям її іншими людьми як таку. Отже, первинним механізмом формування ідентичності є соціалізація, яка зумовлена тим, що людина визнає усвідомлені чи неусвідомлені норми, стандарти та вимоги груп, до яких вона належить через свій статус соціальної істоти.

Складаючи невід'ємний зміст людського та суспільного життя, поза яким ні особистість, ні суспільство не можуть взаємодіяти, а отже, – існувати, ідентичність, як стверджують П. Бергман і Т. Лукман, є феноменом, який виникає з діалектичного зв'язку індивіда та суспільства [6, с. 517].

Людина стає членом суспільства, зберігаючи свою унікальність завдяки наявності певних ідентичностей. Різноманітність культурних та соціальних ідентичностей, що пропонує суспільство своїм членам, є показником культурного розвитку та здатності суспільства формувати повноцінну творчу особистість.

Одним із видів ідентичності є гендерна ідентичність, під якою розуміють сукупність соціальних уявлень щодо функцій, ролі, ознак та якостей статевих особливостей людини через сприйняття та ототожнення свого „Я” з конкретною системою колективних уявлень. Вона внутрішньо суперечлива, оскільки гендер, з одного боку, репрезентує соціокультурні

характеристики особи, а поняття “ідентичність”, – з іншого, ґрунтується на біопсихологічних відмінностях. Розвиток ідентичності відбувається від неусвідомленої до усвідомленої ідентичності, розгортаючись у трьох напрямках: екзистенційному, когнітивному та творчому [7, с. 94].

У контексті проблеми, яку досліджуємо, нас цікавить когнітивний аспект ідентичності, який окреслює соціальні аспекти процесу пізнання і спрямований на дослідження особою навколишнього світу, що дає змогу їй означити своє місце в структурах природного та соціального середовища. У класичній філософській традиції особистість, означена як суб’єкт пізнання, характеризується цілісністю, єдністю, автономністю щодо всіх соціальних зв’язків та ціннісних характеристик.

Ідентичність особи пов’язана з її раціональністю. Такий суб’єкт пізнання репрезентував пізнавальні властивості чоловічого світу, і тому ототожнювався з чоловіком, який займаючи панівне соціальне становище, домінував також у пізнавальному процесі, усуваючи з нього жінку, роблячи меншовартісними ті форми пізнавальної активності, які були притаманні їй.

Усунення такої асиметрії в організації пізнавального процесу потребувало осмислення соціального підґрунтя цієї нерівності. Саме тому друга хвиля фемінізму чітко окреслила емансипаторську спрямованість епістемології, виголосивши повернення до принципу зв’язку знання та звільнення, витоки якого можна відшукати у гуманістичних ідеях просвітницької ідеології [8, с. 80].

Політична спрямованість теоретичних пошуків представниць другої хвилі фемінізму зумовила основну стратегію їхніх теоретичних пошуків, яка полягала в тому, щоб показати природу патріархату та пригноблення, виявити специфіку жіночого світобачення, жіночої суб’єктивності та встановити нові зразки відносин між жінками в процесі зростання їхньої самосвідомості. МакНейл зауважує, що зацікавленість саме цими

проблемами можна розглядати як початок “становлення жіночої епістемології” [9, с. 47].

1.2 Сутність та характеристика розвитку гендерних особистісних властивостей в структурі особистості

В даний час існує три підходи в типології гендерної ідентичності: біполярний; андрогінний; мультиполярний. Біполярний підхід передбачає диференціацію гендерної ідентичності за ознакою статі. Вона припустила, що чоловіки і жінки не обов'язково повинні відповідати традиційним статево - рольовим моделям і можуть поєднувати в своїй поведінці як маскуліні, так і фемінні характеристики.

Найбільш актуальною є андрогінна модель гендерної ідентичності, яка вбирає в себе все краще з обох статевої ролей, прояв як чоловічих, так і жіночих властивостей поведінки. Мультиполярна модель гендерної ідентичності допускає існування декількох варіантів гендерної ідентичності в рамках однієї статі.

З точки зору мультиполярної моделі гендерної ідентичності, її типологія представлена шістьма варіантами: андрогенний-жіночий; андрогеннийчоловічий; маскуліний-жіночий; маскуліний-чоловічий; фемінінийжіночий; фемініний-чоловічий [10, с. 14].

Маскуліний варіант розглядається як сукупність «інструментальних» якостей особистості і характеризується найбільшою вираженістю таких властивостей, як незалежність, напористість, владність, схильність захищати свої погляди, честолюбство, здатність до лідерства, схильність до ризику, віра в себе, самодостатність. У повсякденній свідомості ці якості асоціюються з чоловіками. З фемініним варіантом пов'язують «експресивні» характеристики особистості: скромність,

старанність, конформність, відданість, здатність до співчуття, гнучкість, емпатійність, схильність до кооперації і компромісів.

Маскулінні та фемінні властивості значною мірою обумовлені соціальним контекстом при формуванні та розвитку і мають, скоріше, соціокультурну детермінацію.

Андрогінному варіанту гендерної ідентичності приблизно в рівній мірі властиві і маскулінні та фемінні якості. Ймовірно, що представники цього типу особистості виховувалися в ситуації менш жорстких нормативних вимог [10, с. 14].

Зважаючи на нову соціальну ситуацію в нашій країні, яка пов'язана із зміною соціальних стереотипів, особливої актуальності набуває проблема вивчення особливостей професійного становлення особистості із урахуванням соціально-культурного розуміння гендеру.

В основі даної позиції лежить розуміння гендеру як однієї з базових характеристик особистості, яка детермінує розвиток інших характеристик, зокрема професійне становлення особистості, розвиток її самосвідомості, а також особливості процесу формування професійної компетентності. Як зазначається в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» особливої актуальності набуває питання визначення чинників формування гендерної культури у молоді, необхідність розроблення новітніх технологій навчання та виховання, релевантних практиці рівних прав і рівних можливостей [11].

Оскільки гармонійний розвиток особистості може бути досягнутий на основі руйнації стереотипів, побудови взаємин статей на принципах егалітарності.

Інтерес до гендерної проблематики постійно зростає, що виявляється в неабиякому інтересі до неї доволі широкого кола дослідників (філософів, соціологів, педагогів, психологів, державних службовців та ін.). Це пояснюється високим ступенем актуальності теми та існуванням в суспільстві ще достатньо сильного, стійкого традиційного погляду як на

жінку, так і на чоловіка. Не дивлячись на те, що рівні права і можливості набуття професій декларуються для обох статей, історично визначені уявлення про суто «чоловічі» та «жіночі» професії часто впливають на вибір виду діяльності.

У нашому дослідженні гендерний підхід містить положення про те, що відмінності у поведінці й сприйнятті чоловіків та жінок пояснюються не стільки їх фізіологічними особливостями, скільки вихованням й розповсюдженими в кожній культурі уявленнями про сутність чоловічого та жіночого.

І як слушно зауважує М. Кіммель, говорити про гендерні відмінності як про такі, які є немінучими (розуміючи під цим біологічний розподіл статі за антропоморфічними показниками та функціями), означає обгрунтовувати гендерну асиметрію, гендерну нерівність [12].

Таке розуміння проблем відмінностей статей передбачає відхід від стереотипів ієрархічності, дискримінації, асиметрії й визначає новий підхід до інтерпретації суспільних та особистісних проблем.

Використання гендерного підходу в дослідженні формування професійної компетентності майбутніх лікарів дозволяє проаналізувати зміст нормативних еталонів маскулінності та фемінності та визначити наслідки для їх особистого й професійного розвитку, психологічного здоров'я, та якості взаєностосунків, до яких призводить жорстке слідування цим еталонам.

Традиційно чоловічий образ розглядають як набір рис, пов'язаний із соціальною активністю, компетенцією і раціональними здібностями, активністю й ефективністю, домінантністю, агресивністю, раціоналізмом, логічністю. В свою чергу, традиційно жіночий образ містить соціальні та комунікативні уміння, теплоту й емоційну підтримку, що характеризується такими якостями, як пасивність, емоційність, інтуїтивність, ірраціональність, емпатійність [13].

При цьому, надмірна акцентуація як типово маскулінних, так і типово фемінних рис набуває негативного оцінкового забарвлення: негативними якостями чоловіків є авторитаризм, надмірний раціоналізм тощо, а жінок – формалізм, пасивність, зайва емоційність тощо [12].

Гендерний образ «Я-чоловік» у чоловіків і «Я-жінка» у жінок розуміється як частина самосвідомості особистості, усвідомлення себе як представника певної статі, ставлення до цього процесу, надбання певних форм поведінки, навичок, стереотипів в процесі соціалізації [14].

Образ «Я-чоловік» у чоловіків, «Я-жінка» у жінок є основоположним у формуванні особистості, оскільки починає своє становлення раніше інших складових її самосвідомості, впливаючи на формування складових її «Я-концепції». Тобто, образ «Ячоловік» або «Я-жінка» може впливати як на становлення особистості загалом, так і на становлення професійного образу «Я» зокрема [там само]. Гендерна ідентичність як підструктура самосвідомості виступає детермінантою особистісного самоствавлення і визначає адаптаційні можливості індивіда. Розвиток адаптивного типу гендерної ідентичності забезпечує особистості високий рівень самоприйняття і задоволення життям, досягнення самоцінності і гармонії у взаємодії з оточуючим середовищем [15, с. 224].

Наслідки традиційної системи гендерних ролей, можна прослідкувати на трьох рівнях: індивідуальному, міжособистісному та соціальному.

На індивідуальному рівні жорстке слідування гендерним ролям впливає на рівень фізичного, психічного та психологічного здоров'я людини. Суспільство вимагає від чоловіків бути агресивними та цілеспрямованими у прагненні досягати намічених цілей, що значно скорочує їх тривалість життя у порівнянні з жінками, призводять до більшої злочинності, вбивств та суїцидів серед чоловіків [там само]. Традиційні жіночі ролі, такі як пасивність та жертвовність, призводять до

більшої серед жінок, у порівнянні з чоловіками, кількості проявів депресії, тривожності, розладів харчування [16, с. 45].

Гендерні стереотипи, які формуються в процесі соціалізації особистості, виступають бар'єром у розвитку індивідуальності студентів. А самореалізація, як вважає К. Абульханова-Славська неможлива, якщо діяльність виконується на основі почуття боргу [17, с. 112].

В такому разі не враховуються особисті інтереси, втрачається почуття «Я», формується покірність та залежність. Відповідно особистість не відчуває себе вільною та реалізованою. На рівні міжособистісних стосунків у чоловіків в порівнянні з жінками виявляються менш близькі зв'язки та контакти з друзями, батьками та дітьми – діє традиційне табу на чоловічу емоційність. На рівні суспільства традиційна система гендерних ролей заважає активній участі жінок, на відміну від чоловіків в політичному та економічному житті країни [18, с. 63].

Гендерна соціалізація – це процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння пов'язаного зі статтю соціального досвіду у міру входження у соціальне середовище, систему соціальних зв'язків осіб чоловічої і жіночої статі, а з другого – активне відтворення індивідом системи взаємовідносин статей у процесі активної діяльності, включення в ці взаємини.

Гендерна соціалізація виокремлює такі функції:

- соціальну адаптацію, що означає стандартизацію мови, жестів, характерних для індивідів певної статі, сприйняття гендерних стереотипів, засвоєння гендерних цінностей, значень, символів, формування соціального характеру гендеру;

- інкультурацію – засвоєння традицій гендерної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню; інтерпретацію особистості, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей, інтересів, формування гендерної ідентичності, відповідності між психічною статтю і гендерною роллю.

Гендерна соціалізація здійснюється на рівні суспільства через такі інститути, як сім'я, система навчання, виховання, освіти і система ідеологічного впливу як свідомо організована, запрограмована і спеціалізована діяльність суспільства з метою формування у індивідів певних гендерних властивостей. Успішність організації процесу гендерної соціалізації цими інститутами пов'язана з наявністю у них системи цілеспрямовано орієнтованих нормативів і стандартів гендерної поведінки в типових ситуаціях.

Гендерна соціалізація – явище культурно-історичне. Зміст цього процесу, стадії, конкретні механізми мають історичний характер, суттєво варіюють від однієї культури до іншої, визначаються характером соціальної системи.

Можна спостерігати, як зі зміною епох, культур, типів соціальних систем змінюються і засоби цілеспрямованого впливу на особистість, бо кожна культура використовує ті засоби соціалізації, які розраховані на формування певної поведінки, що не виходить за межі цієї культури.

Так, в традиційних суспільствах основним засобом формування у людини особистісних рис було дотримання встановлених традиційних зразків. Звичаї регулюють поведінку людей у цьому суспільстві від народження до смерті, не допускаючи нічого оригінального, передбачаючи дотримання завітів предків, відтворення минулих відносин у майбутньому. Пряме примушування через систему звичаїв і традицій було основним засобом цілеспрямованого впливу на особистість.

Цей засіб був обумовлений самим типом культури, у якій традиції були основним її складовим елементом, і це відображало також рівень розвитку психіки самого індивіда. З ускладненням суспільної системи стає недостатнім використання засобів соціалізації традиційного суспільства. Вони доповнюються іншими, які ґрунтуються на механізмі ціннісних орієнтацій, що передбачають не повторюваність дій, а представляють

собою деякі орієнтири, загальні принципи поведінки, якими індивід повинен керуватись у своїх вчинках [19, с. 94].

У сучасному суспільстві головним засобом соціалізації стає норма, яка формує певну суспільну вимогу, але не передбачає всіх обставин вчинку. Норми менш стійкі у порівнянні з традиціями і звичаями і менш консервативні. Гендерні культури різних народів відрізняються одна від іншої. В середині цих культур теж є відмінності. Цінності сімей, які мешкають у міській і сільській місцевості, можуть дуже відрізнятись.

Всі ці фактори здійснюють диференційований вплив на особистість. Тому, говорячи про засвоєння гендерної культури, необхідно мати на увазі оточення, в якому виховується індивід, пам'ятаючи про різні рівні систем гендерної культури.

Можна умовно виділити три сфери, у яких здійснюється гендерна соціалізація: поведінкова, сфера спілкування і сфера самосвідомості.

Люди демонструють оточуючим, наскільки вони по відношенню до суспільства займають чоловічу, жіночу, або андрогінну позицію своїми висловлюваннями на цю тему, поведінкою. Це публічне, зовнішнє вираження гендеру називається гендерною поведінкою. Конкретними детермінантами гендерної поведінки є, перш за все, вираженість ознак статі, ознаки доброго здоров'я і відсутність будь-яких недоліків психологічного, розумового або фізичного плану. Сукупність цих якостей визначає рівень вибору тієї або іншої моделі гендерної поведінки.

У кожної людини створюється певна ідеальна модель представника певної статі, і конкретна людина свідомо співвідносить свою поведінку з цією моделлю, формуючи таким чином свої гендерні особистісні якості. Як зазначалось вище, відмінності в гендерній поведінці чоловіків і жінок обумовлені не тільки біологічним фактором, а значною мірою – соціокультурним, і є результатом гендерної соціалізації [20, с. 65].

Більшість наявних особливостей гендерної поведінки індивідів є наслідком соціально-історичних факторів, а саме:

- 1) розподілу праці в залежності від статі;
- 2) відмінностей у змісті і засобах виховання хлопчиків і дівчаток;
- 3) культурних стереотипів маскулінності і жіночності;
- 4) диференціації чоловічих і жіночих соціальних ролей.

Перелічені соціально-історичні фактори обумовлюють зміст і функції гендерних ролей, які мають свої особливості в кожній культурі суспільства.

У будь-якому суспільстві гендерне виховання передбачає засвоєння індивідом гендерних ролей і навчання гендерній поведінці. Поведінку, яка узгоджується з прийнятим у цьому суспільстві розподілом статевих ролей, називають статево типізованою.

Це – генералізоване, узагальнене уявлення про „типово” жіночу або „типово” чоловічу рольову поведінку. В узагальненому вигляді вони існують як маскулінні та фемінінні риси. Друга сфера, у якій відбувається процес формування особистості, це спілкування.

В контексті гендерної соціалізації спілкування розглядається з боку засвоєння норм спілкування як з особами своєї, так і з особами протилежної статі. Існують чисельні психологічні дослідження міжстатевого спілкування і їх впливу на формування гендерних якостей. Спілкування між людьми виступає як спосіб трансформації „зовнішніх” соціально-культурних умов у внутрішню структуру особистості. Ставлення індивіда до оточуючого світу завжди опосередковується спілкуванням з іншими людьми [21, с. 137].

Сформована особистість – це результат того, що передається їй іншими людьми. Здобутки матеріальної і духовної культури, які створені одним поколінням, повинні бути розкритими для наступних поколінь. Лише за цієї умови може продовжуватись життя. А щоб відбувався процес передачі культурних досягнень наступним поколінням, потрібен безперервний процес соціально організованої взаємодії старшого і

молодшого покоління, у якому здійснювалася б передача соціального досвіду. І цей процес навчання і виховання повинен відбуватися завжди.

Третя сфера, в якій відбувається формування особистості – це розвиток самосвідомості. У контексті гендерної соціалізації розвиток самосвідомості особистості розглядається як процес усвідомлення нею своєї статі. Людські істоти мають чітке внутрішнє відчуття своєї належності до певної статі. Це внутрішнє сприйняття статі визначається як гендерна ідентичність. У самому загальному вигляді можна сказати, що процес гендерної соціалізації відчувається як формування у людини образу Я, де перше місце посідає Я статево.

Гендерна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї статевої належності, суб'єктивне осмислення, переживання гендерної ролі, яке виявляється у єдності гендерного усвідомлення та поведінки. Гендерна ідентичність формується поступово у процесі гендерної соціалізації. Вирішальним етапом її формування є підлітковий вік, в цей період відбувається її остаточне формування [22, с. 221].

1.3 Концептуалізація гендерної диференціації властивостей особистості

Психічні якості особистості, які дають змогу з певною імовірністю передбачати поведінку особи в конкретних умовах, називаються рисами характеру. При цьому маємо на увазі, що рисами характеру називаємо лише ті чи інші особливості поведінки особи, які систематично виявляються в різних видах її діяльності.

Вони поділяються на позитивні (мужність, сумлінність, дисциплінованість, ініціативність тощо) і негативні (боягузтво, безпринципність, недбальство тощо).

У структурі темпераменту також спостерігаються відмінності: у жінок вищі показники соціальної пластичності, емоційності, соціальної

емоційності, а в чоловіків – енергійності (здатності виконувати роботу за несприятливих умов – шуму, некомфортної температури тощо), пластичності та індивідуального темпу. Соціальна енергійність і соціальний індивідуальний темп зі статтю не пов'язані.

Якщо говорити про прагнення до лідерства, домінантності, незалежності, то Е. Іглі зазначає, що чоловіки є інструментальними лідерами, а жінки – соціальними. Домінантність у жінок супроводжується незалежністю від соціальних умов, гетероагресивністю, у чоловіків же – залежністю від думки групи. Самостійність у прийнятті рішень жінки розглядають як позитивну якість, пов'язану зі свободою самовиявлення у спілкуванні, чоловіки ж розглядають її не настільки позитивно. Для них така самостійність означає відірваність від групи, очікування негативного ставлення до себе.

Як показала В.М. Погольша, чоловіки значимо відрізняються від жінок авторитарністю, схильністю до ризику, догматизмом і автономністю; жінки ж мають більш високі показники по імпульсивності, відчуженості.

Отже, чоловіки характеризуються ширшою сферою діяльності, гнучкістю мислення, прагненням до активної роботи, високою швидкістю виконання операцій при здійсненні предметної діяльності, а жінки - легкістю вступу в соціальні контакти, підвищеною чутливістю до невдач на роботі й у спілкуванні, турботливістю, невпевненістю. Аналіз особистісних проявів згідно з п'ятифакторною теорією показав, що за всіма факторами, крім відкритості до досвіду, спостерігаються відмінності між чоловіками і жінками. Екстраверсія, що включає домінантність і пошук відчуттів, більше виражена в чоловіків, доброзичливість – у жінок. Психотизм властивий переважно чоловікам. Це означає, що чоловіки більш схильні до конфліктів і асоціальної поведінки, а також до неадекватності емоційних проявів [23, с.144].

Е. Гідденс виділяє три основні теорії формування статевої ідентичності: психоаналітичну теорію З. Фрейда, теорію Н. Ходороу, моралістську концепцію К. Гіллігана. В рамках психоаналітичної теорії статевої ідентифікації (З. Фрейд, А. Фрейд, Дж. Боулбі і ін.).

Ідентифікація розглядається як процес, за допомогою якого дитина привласнює характеристики значимого дорослого (частіше батька) для звільнення від власної тривоги і внутрішніх конфліктів; як форма психологічного захисту, що характеризує несвідоме уподібнення індивіда тому об'єкту, який представляє собою загрозу (захист від «агресора», що викликає страх, шляхом уподібнення йому).

Теорія статевої ідентифікації підкреслює роль емоцій і наслідування. Дитина несвідомо імітує поведінку дорослих представників своєї статі, перш за все батьків, місце яких він хоче зайняти (Р. Алперт, Л. Рау, Р. Сірс).

В рамках цієї теорії поняття «ідентичність» позначає і уподібнює себе іншому, і наслідування, і ототожнення з іншими, що несе частку невизначеності. Завдяки ідентифікації досягається символічне володіння бажаним, але одночасно недосяжним об'єктом (комплекс Едіпа).

Ця ідентифікація є парціальною та амбівалентною, може проявлятися у відносинах як з улюбленим об'єктом, так і з об'єктами, що викликають негативні почуття. Цей тип ідентифікації переважає при засвоєнні дитиною заборон батьків, при формуванні у нього стійкості до спокус, норм, правил поведінки [24, с. 214].

Згідно епігенетичній теорії Е. Еріксона, в підлітковому віці особистість виявляється в стані внутрішньо-особистісного конфлікту, перед підлітком стоїть завдання усвідомлення численних образів себе, наявних у нього (хлопчика, дівчинки, сина, дочки, учня та ін.), і на підставі цих знань інтегрування їх в особистісну ідентичність. Е. Еріксон підкреслює психосоціальну сутність его-ідентичності, звертаючи увагу на

конфлікти між психосоціальними структурами, зокрема на конфлікт ідентичності та рольового змішання.

Автор диспозиційної теорії особистості Г. Олпорт для визначення ідентичності (самості) вводить поняття «проприум» (позитивне, творче, що розвиває властивість особистості, яке автор визначає як «моє»). Проприум включає в себе всі аспекти особистості, що сприяють формуванню внутрішньої єдності, унікальності людського життя. Г. Олпорт виділяє сім аспектів самості: відчуття свого тіла (тілесна самість); самоідентичність (незмінність і безперервність Я); самоповагу (гордість за власні досягнення); розширення самості (самість інтегрує значущі аспекти соціального і фізичного оточення); образ себе (цілі, прагнення індивіда, очікування інших значущих людей); раціональне управління самим собою (абстрактна аргументація і застосування логіки для вирішення повсякденних проблем); пропріотивне прагнення (цілісне почуття Я і планування перспективних цілей) [25, с. 48].

Н. Ходороу в своїй концепції відтворення материнства пояснює відтворення всередині кожного покоління загальних, універсальних відмінностей, що характеризують чоловічу і жіночу індивідуальність, ролі, і пов'язує ці відмінності з материнством, з тим, що жінки завжди в більшій мірі відповідальні за турботу про маленьку дитину, ніж чоловіки. На думку Н. Ходороу, людиною, яка піклуються про дитину в перші роки життя, як правило, є жінка. Внутрішньоособистісна динаміка формування статевої ідентичності у хлопчиків і дівчаток має свої відмінності, в результаті чого в будь-якому суспільстві жінка більшою мірою, ніж чоловік, самовизначається в контексті її відносин і зв'язків з іншими людьми [26, с. 139].

Дж. Сметана та К. Летурно (теорія когнітивного розвитку) головним вважають отримувану дитиною від дорослого інформацію про статево-рольову поведінку і розуміння дитиною своєї статевої приналежності і її незворотності. Гендерна константність спонукає дітей

шукати соціальні контакти для збору інформації про поведінку, відповідно їх статі. І. С. Кон, описуючи динаміку становлення ідентичності, говорить про те, що дитина спочатку засвоює уявлення про статевої ідентичності, про те, що означає бути чоловіком або жінкою, потім визначає себе як хлопчика чи дівчинку, після чого намагається узгодити власну поведінку з уявленнями про свою гендерної ідентичності [27, с. 280].

Гендерна ідентичність у когнітивно-поведінковій психології вважається одним із провідних механізмів статеворольового розвитку дитини, що трактується в категоріях самосвідомості та відповідної статеворольової поведінки (А. Бандура, Л. Кольберг, С. Бем, Р. Спенс та ін.). Згідно з епігенетичним підходом Е. Еріксона, егоідентичність є результатом психосоціального розвитку, в якому юнацький вік набуває ознак синтезу, інтеграції ідентичностей [29, с. 35].

В основу концепції нашого дослідження покладено розуміння гендерної ідентичності як важливого особистісного утворення у структурі статевої самосвідомості, що знаходить свій прояв у різних взаємодіях та ставленнях. Маскулінність і фемінність як особистісні характеристики виступають базовими категоріями в аналізі становлення статеворольового Я. При цьому гендерні орієнтації (традиційні чи егалітарні) є важливим індикатором особистісного самовизначення [30, с. 44].

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ АНДРОГІННИХ ОСІБ

2.1 Методологія емпіричного дослідження адаптації андрогінних осіб в суспільстві

Гендерні приписи та нормативи поведінки, прийняті в тому чи іншому соціумі, інтерналізуються суб'єктом діяльності в процесі онтогенезу. Аналіз процесу інтеріоризації статевоповідних ролей через призму концепції Я, на наш погляд, дозволяє розкрити ті фактори, які пов'язують індивідуальне і соціально типове. В процесі соціалізації статі нормативи гендерної поведінки набувають спільного значення і виступають для індивіда “узагальненим іншим” (Дж. Мід).

Психологи О.Асмолов, М.Боришевський, В.Мясіщев, С.Рубіншттейн, М.Савчин, Т.Титаренко, І.Чеснокова розглядають прояви суб'єктності в сфері свідомості інтегративним утворенням особистості, глобальною змістовно-функціональною характеристикою саморегуляції поведінки людини. В рамках аналізу онтогенетичних перетворень особистості на шляху набуття гендерної ідентичності, важливого значення набувають суб'єктивні механізми психічної активності - самоприйняття, самовизначення, саморефлексії, самореалізації (Л.Анциферова, В.Столін, В.Татенко) [31, с. 44].

Адже гендерна ідентичність – це суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, єдність статевого усвідомлення та поведінки (І.Кон, В.Васютинський, О.Кікінежді).

Комплексний і системний аналіз проблеми соціалізації статі передбачає діалектичне поєднання зовнішнього (характеру соціальних і сімейних ролей, лінії статево-рольової поведінки) і внутрішнього (потреб, домагань, очікувань), біологічного і аксіологічного, її вивчення на рівні

цілісного суб'єкта діяльності. Аналіз генезису гендерного Я сприяє реалізації даної мети (М.Бобнева, І.Дубровіна, В.Каган, Д.Фельдштейн).

В аналізі генезису Я-концепції Р.Бернс, Дж.Мід, В.Столін, І.Кон відстоюють думку, що її змістовні характеристики є результатом прийняття індивідом настанов інших відносно себе та подальшого їх використання для визначення та уявної обробки власних можливостей і варіантів соціальних дій. З розвитком концепції гендерного Я (в міру дорослішання) індивід виробляє стабільну низку статевоповідних орієнтирів, міркувань, символів відносно себе як представника певної статі. В процесі онтогенезу розширюються його здібності щодо інтеріоризації широкого діапазону гендерних ролей (Ш.Берн, Е.Фромм), їх свідомого вибору та програвання (В.Кудрявцев, М.Обозов).

В експериментальних дослідженнях, особливо соціологічних, проблема статево-рольового Я частіше розглядається через призму становлення людини як об'єкта, а не як суб'єкта діяльності. Подібний підхід обмежує оцінку реального співвідношення соціальних, культурно-історичних факторів і особливостей самовизначення в сфері гендерної культури.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема розробки метода аналізу цілісної життєдіяльності людини як статевої істоти, простеження взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, яка може бути як гармонійною, так і суперечливою.

Психологічне вивчення проблем онтогенезу гендерного Я настановує на необхідність розкриття цілого комплексу питань. Серед них – міра репрезентації в свідомості та самосвідомості індивіда соціальних цінностей, розвитку індивідуальних особистісних смислів, які, на думку О.Леонтьєва та М.Бахтіна, не зводяться до простої інтеріоризації культурних значень середовища [32, с. 9].

Фемінність та маскуліність вважають провідними вимірами гендерних орієнтацій, спрямованості людини та соціуму на ідеологію

традиційного чи егалітарного розподілу ролей. В суспільствах, орієнтованих на патріархальний розподіл ролей, найпоширенішою з гендерних настановлень є їх комплементарність та диференціація зумовлених ними психологічних властивостей (С.Сачер, І.Кон, Дж.Хайд).

Психологічні дослідження засвідчують, що як чоловіки, так і жінки з традиційними гендерними диспозиціями, використовують в описах власного Я статево типізовані характеристики, які виявляються досить сталими та ригідними у часі (Дж.Гофстид, С.Бем) [32, с. 9].

З погляду К. Роджерса центральною ланкою особистості є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція», що породжується у взаємодії з іншими людьми. На думку вченого, «Я» включає не тільки «Я реальне» (те, чим людина є зараз), а й «Я ідеальне» (те, якою вона хотіла би бути). Великий розрив між «Я реальним» та «Я ідеальним» трактується як перешкода на шляху здорового функціонування та розвитку особистості [33, с. 288].

Самооцінка, як сформоване уявлення про себе і свої зв'язки із зовнішнім світом, впливає на особливості поведінки людини і виступає регулятором взаємодії людини з іншими людьми. У формуванні самооцінки особистості провідні ролі відводять двом чинникам: відношенню оточуючих і самоусвідомленням своїх особливостей та діяльності особистістю. Індивід, дізнаючись про якості іншої людини, виробляє власну оцінку. Формується «Я ідеальне», і результатом проєкції «Я реального» на «Я ідеальне» і є самооцінка [34, с. 105].

У структуру «Я-концепції» входять три елементи: когнітивний складник – це образ Я людини, в якому містяться її уявлення про свою особистість; оціночний складник – це самооцінка, заснована на афективній оцінці образу Я; поведінковий складник – це поведінка, що складається з поведінкових реакцій чи конкретних дій, зумовлених Я і самооцінкою.

Розмежування «Я-концепції» на деякі елементи є умовним, тому о вона є цілісним утворенням, кожен із елементів якого, хай і відрізняється деякою самостійністю, перебуває у тісному взаємозв'язку та взаємовпливу один з одним. Я-концепція – це сукупність усіх уявлень індивіда про себе, яка пов'язана зі своїми оцінками [35, с. 34].

Психологічні особливості гендерних стереотипів, а саме маскулінність, фемінність, андрогінність, мають зворотний кореляційний зв'язок із самооцінкою. З цього виходить, що, чим більший ступінь маскулінності, тим вірогідніша завищена самооцінка, і навпаки, чим більший ступінь фемінності, тим вірогідніша низька самооцінка [36, с. 30].

В основу концепції нашого дослідження покладено розуміння гендерної ідентичності як важливого особистісного утворення у структурі статевої самосвідомості, що знаходить свій прояв у різних взаємодіях та ставленнях. Маскулінність і фемінність як особистісні характеристики виступають базовими категоріями в аналізі становлення статевої ролі Я. При цьому тендерні орієнтації (традиційні чи егалітарні) є важливим індикатором особистісного самовизначення.

Статево-рольова ідентичність постає як багаторівнева складноорганізована цілісність, що охоплює основний (базовий) і периферичні комплекси характеристик статевої самосвідомості. У процесі онтогенезу вона представлена триєдиною структурою динамічного цілого: “Я як хлопчик/дівчинка”, “Ми як хлопчики/дівчатка”, “Вони - чоловіки/жінки”. Це дає можливість розглядати тендерну ідентичність як систему поглядів, цінностей, уявлень про “чоловіче”/“жіноче” та “загальнолюдське” і, відповідно, виокремлювати, описувати і оперувати всіма складовими статево-відповідного образу сутнісного Я, розкривати внутрішні і міжсистемні взаємозв'язки понять і значень. Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання тендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та психологічних процесів

на суспільному та індивідуальному рівнях статевої ролі; самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андро-феміноцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкриту та “приховану” дискримінацію, гендерну стереотипізацію тощо [37, с. 34].

2.2 Дослідження психологічних особливостей адаптації андрогінних осіб

Щодо досліджень гендерно-стереотипних поведінкових форм виявлено, що андрогінні індивіди виявляють більшу гнучкість у поведінці, меншою мірою обмежені гендерно-рольовими приписами, мають більш високу самооцінку.

Також вони ухвалюють більш ефективні рішення в групових ситуаціях, демонструють більш високий рівень соціальної компетентності і мотивації до досягнень, ніж люди, що відрізняються гендерно-стереотипною поведінкою або характеризуються низьким ступенем вираженості, як чоловічих, так і жіночих якостей.

Дослідження також свідчать про те, що маскулінні та андрогінні індивіди обох статей більш незалежні і менш схильні змінювати свою думку під впливом інших, ніж індивіди, що твердо ідентифікують себе з жіночою роллю. Результати досліджень дозволяють зробити висновок, що і андрогінність, і високий рівень маскулінності забезпечують більш високу адаптивність для осіб обох статей в будь-якому віці.

Водночас для фемінних і андрогінних індивідів обох статей значно більш характерні прояви турботи, ніж для осіб, суворо наступних маскулінним ролям. Звичайно, неможна однозначно стверджувати, що андрогінність є ідеальним варіантом, вільним від будь-яких потенційних проблем. Так, під час дослідження стереотипно-маскулінні чоловіки

продемонстрували більш високий рівень емоційної адаптації, ніж андрогінні чоловіки.

За даними опитування великої вибірки зі студентів коледжів, маскулінні особистісні характеристики також більш тісно пов'язуються з різнобічною і адаптивною поведінкою, ніж андрогінні характеристики.

Дослідження К. Мартіна також доводять, що саме маскулінність, а не фемінність або андрогінність, більш тісно асоціюються з успішною адаптацією і позитивною самооцінкою. Можливо, це обумовлено тим, що маскулінні атрибути часто розглядаються як більш позитивні, а отже, одержують більш високу соціальну винагороду.

Отже, хоча андрогінність часто асоціюється з емоційною, соціальною та поведінковою компетентністю, для отримання більш повної картини впливу андрогінності на рівень індивідуальної адаптації та психологічної задоволеності необхідна додаткова інформація.

Є свідчення того, що андрогінним індивідам – і чоловікам, і жінкам – властиві більш позитивні установки у сфері сексуальності. Також їм властиві глибші переживання і прояви почуття любові, ніж індивідам, що характеризуються традиційною, гендерно-стереотипною поведінкою.

Андрогінні індивіди також більш схильні виявляти терпимість і менш схильні засуджувати чи критикувати сексуальну поведінку інших. Це свідчить про те, що біологічна стать, ймовірно, все ж виконує більш важливу роль, ніж гендерна типізація [38, с. 38].

Деякі дослідники припускають, що комунікативна компетентність складається з лінгвістичних, психологічних та соціальних характеристик. Під час аналізу лінгвістичних характеристик насамперед варто враховувати обсяг лексичного запасу, рівень загальної грамотності, сформованість аналітичних умінь, ступінь мовленнєвої активності.

Психологічна основа комунікативної компетентності являє собою здатність правильно оцінювати поведінку партнера, а також передбачає наявність мотивації як до комунікації, так і до розвитку власного

потенціалу у відповідній сфері. Соціальні характеристики відображають рівень соціальної активності, спроможність до адекватного сприйняття соціальної ситуації та можливість пристосовуватися до її змін.

Загалом процес цілеспрямованого формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх представників соціономічних професій потребує специфічної реалізації конкретних завдань, а саме оволодіння теорією професійного спілкування, пізнання його структури, функцій, стилів та моральних принципів; становлення професійно-комунікативних умінь та навичок; розвитку гуманістичного мислення; усвідомлення цінностей соціономічних професій; формування та активізації складових частин мотиваційної сфери, спрямованих на засвоєння відповідної професії, дидактичну рефлексію тощо [39, с. 51].

Відповідно до мети роботи розглянемо емпіричне дослідження на базі навчальної лабораторії кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса серед здобувачі вищої освіти філологічного та економічного факультетів в 2021 році.

Загальна кількість досліджуваних склала 82 особи. Середній вік учасників дослідження становить 20 ± 3 роки. Специфіка комплексу психодіагностичних методик дала змогу проводити дослідження у груповій формі. Як психодіагностичний інструментарій було використано шкалу «Маскулінність – фемінність» із Фрайбурзького особистісного опитувальника, методика «Макулінність – фемінність» С. Бем, методика виявлення комунікативних та організаторських схильностей Б. Федоришина, методика «Поведінкові ознаки комунікативної толерантності» В. Бойко, тест комунікативних вмінь Л. Міхельсона (адаптація Ю. Гільбуха).

Задля визначення гендерних особливостей учасників дослідження нами було використано шкалу маскулінності/фемінності, що входить до складу Фрайбурзького багатofакторного особистісного опитувальника (авторами є Й. Фаренберг, Х. Зелг та Р. Гампел).

Згідно з отриманими результатами, 34,1% досліджуваних характеризуються домінуванням у структурі їхньої особистості фемінного типу, що свідчить про зорієнтованість психічної активності на міжособистісні стосунки та, як правило, передбачає високий рівень вираження таких рис, як сором'язливість, ніжність, м'якість, довірливість, схильність до співчуття, готовність до самопожертви. У 26,9% респондентів було виявлено маскулінний тип, пов'язаний зі спрямованістю особистісного потенціалу на вирішення завдань [40, с. 175].

Досліджуваним із цим типом зазвичай притаманне суттєве вираження наполегливості, владності, схильності обстоювати власну думку та ризикувати, аналітичності, самодостатності, впевненості у собі. У 39,0% досліджуваних було діагностовано наявність андрогінного типу, який являє собою інтеграцію жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності, що обумовлює високий ступінь адаптивності до конкретних життєвих обставин.

Схожі результати були отримані за методикою «Маскулінність – фемінність» С. Бем. Так, фемінний тип було виявлено у 21,9% учасників дослідження, маскулінний тип – у 29,3%, андрогінний тип – у 48,8% респондентів. Незначна розбіжність між результатами цих методик свідчить про достовірність отриманих даних.

Відповідно до мети дослідження, за результатами дослідження гендерних особливостей вибірку досліджуваних було поділено на три підгрупи. До першої (I) підгрупи увійшло 28 досліджуваних з фемінним типом, до другої (II) – 32 досліджуваних з андрогінним типом, а до третьої (III) – 22 досліджуваних з маскулінним типом. Подальше оцінювання результатів емпіричного дослідження було здійснено у вигляді порівняльного аналізу показників серед досліджуваних трьох підгруп. У процесі дослідження комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій нами було використано комплекс опитувальників. Згідно з результатами методики виявлення комунікативних та

організаторських схильностей (автор Б. Федоришин), 50,0% досліджуваних I підгрупи характеризуються низьким рівнем комунікативних схильностей, що може свідчити про загальну непристосованість до взаємодії із соціумом.

Рівень вираження цієї якості у 7,1% досліджуваних цієї підгрупи є нижче середнього, що передбачає, як правило, відсутність прагнення до спілкування з оточуючими, поведінкову скутість під час потрапляння в новий колектив, домінування тенденції до перебування на самоті, наявність труднощів у налагодженні контактів з незнайомими людьми, небажання обстоювати свої погляди, а також слабку адаптивність до невідомих умов середовища [40, с. 175].

У 21,4% учасників дослідження, котрі увійшли до I підгрупи, виявлено середній рівень комунікативних схильностей, який дає їм змогу прагнути до взаємодії з іншими людьми, не обмежувати спектр знайомств, відстоювати свою думку, проте слід зауважити, що вищеописаним поведінковим тенденціям цих осіб не притаманна стійкість, саме тому необхідно здійснювати цілеспрямований виховний вплив задля подальшого розвитку комунікативного потенціалу цієї категорії респондентів.

14,4% досліджуваних I підгрупи володіють високим рівнем комунікативних схильностей; ці індивіди легко пристосовуються до змін обстановки, постійно намагаються налагодити нові контакти з незнайомими людьми, проявляють ініціативу впродовж акту спілкування, характеризуються активною громадською позицією. У 7,1% осіб цієї підгрупи виявлено дуже високий рівень комунікативних схильностей, що передбачає наявність змоги ефективно діяти в невідомій ситуації або незнайомій компанії.

Серед учасників II підгрупи низький рівень комунікативних схильностей притаманний 12,5% досліджуваних; рівень нижче середнього було виявлено у 18,8% досліджуваних; 12,5% осіб продемонстрували

середній рівень; у 37,4% учасників дослідження було виявлено високий рівень комунікативних схильностей, а у 18,8% – дуже високий ступінь розвитку цієї якості.

Серед учасників III підгрупи низький рівень комунікативних схильностей притаманний 18,2% досліджуваних; рівень вираження нижче середнього – 27,3% респондентів; середній рівень – 36,3% осіб; високий рівень – 9,1% учасників дослідження, а 9,1% мають дуже високий ступінь розвитку вищезазначеної характеристики.

Отже, узагальнюючи отримані результати, доходимо висновку, що серед досліджуваних з андрогінним типом виявлено найбільшу частку осіб з високими показниками комунікативних схильностей, а серед учасників дослідження з фемінним типом спостерігається найбільша кількість індивідів, котрим притаманний низький рівень розвитку цієї якості [40, с. 176].

Для більш глибокого аналізу гендерних особливостей прояву комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій нами було використано методику «Поведінкові ознаки комунікативної толерантності» (автор В. Бойко).

Так, серед досліджуваних I підгрупи 50,0% продемонстрували середній рівень комунікативної толерантності, що вказує на наявність у структурі особистості як толерантних, так і дискримінаційних позицій, саме тому ступінь толерантності їхньої поведінки неабиякою мірою залежить від умов конкретної ситуації.

У 35,7% респондентів I підгрупи виявлено високий рівень вираження вищезазначеної якості, що свідчить, як правило, про домінування у цих індивідів толерантних поведінкових тенденцій, пов'язаних із ліберальним ставленням до різноманітних поглядів, цінностей та переконань інших людей.

14,3% досліджуваних I підгрупи характеризуються дуже високим рівнем розвитку комунікативної толерантності, що передбачає найвищий

ступінь сформованості спроможності до прийняття психічних станів, якостей та вчинків партнерів по взаємодії.

Серед учасників II підгрупи середній рівень комунікативної толерантності притаманний 18,8% осіб; високий рівень – 37,5% учасникам дослідження; дуже високий ступень – 43,8% досліджуваним.

Серед учасників III підгрупи середній рівень вираження відповідної якості притаманний 54,5% досліджуваним; високий рівень – 36,4%; дуже високий рівень – 9,1%.

Слід зауважити, що цей опитувальник дає змогу порівняти схильності до прояву різних видів комунікативної толерантності у фемінних, андрогінних та маскулінних осіб за допомогою окремих шкал.

Так, серед досліджуваних з андрогінним типом (II підгрупа) було виявлено найбільшу частку осіб, котрі продемонстрували високий рівень прийняття індивідуальності іншої людини, а також відсутність прагнення перевиховати співрозмовника та приладити його до власних вподобань; андрогінні особистості більш спроможні адаптуватися до партнерів по взаємодії, ніж досліджувані з фемінним або маскулінним типом [40, с. 177].

Серед респондентів із фемінним типом виявлено найбільшу частку досліджуваних, яким притаманний високий рівень терпимості до фізичного та психічного дискомфорту партнера по спілкуванню; також варто зазначити, що фемінні особи менш схильні до категоричності та консерватизму під час оцінювання інших людей, ніж андрогінні та маскулінні.

Серед респондентів із маскулінним типом виявлено найбільшу частку досліджуваних, спроможних стримувати неприємні переживання під час зіткнення з некомунікабельними якостями партнера; маскулінні особи рідше, ніж фемінні та андрогінні респонденти, використовують себе як еталон під час оцінювання інших людей, а також вони характеризуються більш вираженою схильністю пробачати іншим

ненавмисне заподіяння шкоди. Отже, можна зробити висновок, що серед досліджуваних з андрогінним гендерним типом виявлено найбільше осіб з високими показниками комунікативної толерантності; варто зазначити, що андрогінні респонденти продемонстрували найбільшу схильність до прояву різних видів комунікативної толерантності, ніж фемінні та маскулінні учасники дослідження.

Задля кращого розуміння гендерних відмінностей у прояві комунікативного потенціалу майбутніми фахівцями соціономічних професій нами було використано методику визначення комунікативних вмінь Л. Міхельсона (адаптація Ю. Гільбуха).

Так, у 35,7% респондентів I підгрупи було виявлено домінування компетентних типів реагування, що свідчить про наявність у структурі особистості цих індивідів достатньо сформованої системи знань про особливості конструктивної взаємодії з оточуючими людьми. 64,3% досліджуваних цієї підгрупи характеризуються схильністю до неефективного реагування, пов'язаного або з проявом агресії, або з надмірною поступливістю, піддатливістю. Серед учасників II підгрупи домінування компетентного типу реагування виявлено у 81,3% досліджуваних; схильність до неконструктивних типів спостерігається у 18,7% андрогенних особистостей.

Серед учасників III підгрупи домінування компетентного типу реагування виявлено у 54,5% досліджуваних; схильність до неконструктивних типів спостерігається у 45,5% маскулінних особистостей. Здійснений статистичний аналіз дає змогу вважати отримані дані достовірними.

Так, згідно з результатами методики виявлення комунікативних та організаторських схильностей (автор Б. Федоришин) виявлено статистично значущі розбіжності у прояві високого рівня комунікативних схильностей між андрогінними та маскулінними особистостями ($\varphi^*=2,734$, $\alpha=0,01$), а також між андрогінними та фемінними респондентами ($\varphi^*=2,614$, $\alpha=0,01$).

Відмінності у прояві комунікативної толерантності, виявлені завдяки методиці «Поведінкові ознаки комунікативної толерантності» (автор В. Бойко), також можна вважати достовірними, оскільки емпіричне значення φ^* -критерія потрапляє в зону значущості під час зіставлення андрогінних респондентів із маскулінними ($\varphi^*=2,766$, $\alpha=0,01$) та фемінними ($\varphi^*=2,612$, $\alpha=0,01$) особами, схильними до високого рівня вираження відповідної якості.

Емпіричні тенденції, отримані за методикою визначення комунікативних вмінь Л. Міхельсона, характеризуються статистичною значущістю, адже $\varphi^*=2,116$ під час зіставлення високих показників респондентів з андрогінним та маскулінним типом ($\alpha=0,05$) і $\varphi^*=3,733$ під час зіставлення андрогінних осіб з фемінним типом ($\alpha=0,01$).

Отже, статистичний аналіз сигналізує про те, що підгрупа андрогінних досліджуваних містить більшу частку індивідів із високим рівнем комунікативної компетентності, ніж підгрупи маскулінних та фемінних осіб. Узагальнюючи отримані результати дослідження, доходимо висновку про те, що майбутні фахівці соціономічних професій з андрогінним типом продемонстрували вищий рівень комунікативної компетентності, ніж фемінні та маскулінні респонденти.

Особливої уваги заслуговує припущення, згідно з яким рівень комунікативної компетентності зумовлюється гендерними особливостями особистості. На нашу думку, зазначений феномен відображає своєрідне переживання людиною власної сутності і пов'язаний з узагальнюючою характеристикою особистості у вигляді системи категорій маскулінності й фемінності, котрі інтегрують нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості чоловіків та жінок.

Слід зауважити, що гендерні особливості можна тлумачити як прояв гендерної ідентичності особистості, яка являє собою специфічну єдність самосвідомості та поведінки індивіда, котрий ідентифікує себе як

представника певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі [40, с. 177].

ВИСНОВКИ

Стать як фундаментальна соціальна та біологічна категорія загострила проблему ідентифікації і отримала своє психологічне оформлення у гендерному підході до диференціації становлення свідомості та самосвідомості особистості.

Вирішення центральної проблеми гендерної ідентифікації як методологічної позиції щодо співвідношення «біологічного-психологічного-соціального» визначає вибір напрямку дослідження психологічних механізмів життєздійснення статей.

Гендер як соціокультурна стать базується загалом на онтологічному припущенні, згідно з яким об'єкт аналізу вирізняється багаторівневістю значень та різноманітністю проявів, що стало визначальним в означенні методологічних підходів до дослідження феномену статевої ідентифікації. Сучасна психологія акцентує увагу на розвитку індивіда в системі процесів самопобудови і самоздійснення, гармонізації його внутрішнього світу із зовнішнім в умовах соціокультурної різноманітності, що спричинено глобалізаційними тенденціями.

Гендерна соціалізація – явище культурно-історичне. Зміст цього процесу, стадії, конкретні механізми мають історичний характер, суттєво варіюють від однієї культури до іншої, визначаються характером соціальної системи.

Можна спостерігати, як зі зміною епох, культур, типів соціальних систем змінюються і засоби цілеспрямованого впливу на особистість, бо кожна культура використовує ті засоби соціалізації, які розраховані на формування певної поведінки, що не виходить за межі цієї культури.

Психічні якості особистості, які дають змогу з певною імовірністю передбачати поведінку особи в конкретних умовах, називаються рисами характеру. При цьому маємо на увазі, що рисами характеру називаємо

лише ті чи інші особливості поведінки особи, які систематично виявляються в різних видах її діяльності.

Вони поділяються на позитивні (мужність, сумлінність, дисциплінованість, ініціативність тощо) і негативні (боягузтво, безпринципність, недбальство тощо).

У структурі темпераменту також спостерігаються відмінності: у жінок вищі показники соціальної пластичності, емоційності, соціальної емоційності, а в чоловіків – енергійності (здатності виконувати роботу за несприятливих умов – шуму, некомфортної температури тощо), пластичності та індивідуального темпу. Соціальна енергійність і соціальний індивідуальний темп зі статтю не пов'язані.

Отже, статистичний аналіз сигналізує про те, що підгрупа андрогінних досліджуваних містить більшу частку індивідів із високим рівнем комунікативної компетентності, ніж підгрупи маскулінних та фемінних осіб. Узагальнюючи отримані результати дослідження, доходимо висновку про те, що майбутні фахівці соціономічних професій з андрогінним типом продемонстрували вищий рівень комунікативної компетентності, ніж фемінні та маскулінні респонденти.

Під час проведення дослідження, було визначено психологічні закономірності та регуляції процесу соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб, а також:

- вивчили теоретичні підходи вітчизняних та зарубіжних психологів стосовно особливості соціально - психологічної адаптації андрогінних осіб;
- проаналізували наукову літературу з гендерної проблематики.;
- розглянули особистісні характеристики андрогінних осіб в контексті різних психологічних теорій;
- дослідили гендерні відмінності особистісних властивостей андрогінних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кікінежді О. *Методологічні засади дослідження гендерної ідентифікації в онтогенезію Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* Серія «Гендерні дослідження»/ укл. М.С. Петрушкевич. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. Вип. 3. 168 с.
2. Курдибаха О. *Психологічні особливості гендерної соціалізації підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: Київ, 2017 243 с.
3. Загурська С. *Комуникативна обумовленість гендерної ідентичності в соціально-філософському вимірі. Схід.* (4(144), 2016. С. 84–88. URL: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.4\(144\).78096](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.4(144).78096)
4. Козловець М. А. *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
5. Чорна Л. *Рольова ідентичність старшокласників.* К.: Міленіум, 2014. 128 с.
6. Бергман П., Лукман Т. *Теория идентичности. Психология самосознания. Хрестоматия.* Самара: Бахрах, 2000. С. 510–524.
7. Коган И. *Гендерная культурология.* Минск, 2003. 334 с.
8. Добропас І. *Проблема гендерної ідентичності в контексті феміністичної епістемології. Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки.* 2007. Вип. 10, с. 79-89.
9. McNeil, M. *Dancing with Foucault: Feminism and Power-Knowledge / In: Up Against Foucault: Explorations of Some Tensions Between Foucault and Feminism.* London; New–York: Routledge, 1993. P.149– 198
10. Буррчак О.І. *Гендерні особливості особистісних властивостей військовослужбовців.* К., 2014. 124 с.

11. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
12. Kimmel M. S. *The Gendered Society*. New York : Oxford University Press, 2000. 315 p.
13. Митина О. В. Кросскультурное исследование стереотипов женского поведения (в России и США). *Вопросы психологии*. 2000. №1. С. 68 – 86.
14. Кікінежді О. М. Гендерно-освітні технології як психолого-педагогічний супровід статевої соціалізації особистості. *Український науковий журнал "Освіта регіону"*. 2013. №3. С. 158 - 163. URL: <http://socialscience.com.ua/article/1117>
15. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
16. Любіна Л.А.. Гендерні особливості формування професійної компетентності майбутніх лікарів. К.: Інститут психології імені ГС Костюка НАПН України, 2015.
17. Абульханова-Славская К. А. *Стратегия жизни*. М.: Мысль, 1991. 301с.
18. Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами: навч. посібник / За заг. ред. В. В. Олійника, Л. І. Даниленко. К.: Логос, 2004. 212 с.
19. Ходырева Н. В. Гендер в психологии: история, подходы, проблемы. *Вестн. Санкт-Петербург. ун-та*. Сер. 6. СПб., 1998. Вып. 2, № 3. С. 74–82.
20. Рибалка В. В. *Психология развития творческой личности: навч. посіб.* Київ: ІЗМН, 1996. 236 с.
21. Нестуля О. О. *Основы лидерства. Тренинг лидерских качеств та практических навыков менеджера: навч. посіб.* Київ: Знання, 2013. 288 с.
22. Курдибаха О. М. *Психологические основы гендерной социализации подростков*. 2013.

23. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. Межличностное общение. Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2001. 544 с.
24. Козлов В. В. Гендерная психология: учебник для вузов. М.: Речь, 2010. 270 с.
25. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция. М.: ЦСПиМ, 2013. 376 с.
26. Бендас Т. В. Гендерная психология: учебное пособие. Бендас-СПб.: Питер, 2006. 431 с.
27. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности: Пер. с англ. М.: «КСП+», 1997. 720 с.
28. Брилинг Е. Е. Защитная реакция психики в сложных ситуациях. *Психология и жизнь*: сб. науч. трудов. М.: МОСУ, РПО, 2000. Вып. 1. С. 35–56.
29. Брилинг Е. Е. Защитная реакция психики в сложных ситуациях. *Психология и жизнь*: сб. науч. трудов. М.: МОСУ, РПО, 2000. Вып. 1. С. 35–56.
30. Дембіцька В.В. Взаємодоповнення гендерних настановлень і внутрішніх установок в онтогенезі особистості. К.,2020.
31. Волинець Л.С., Говорун Т.В., Пеша І.В., Бевз Т.М., Юрченко В.І., Яременко О.О. Як навчитися поважати себе й інших. Поради психолога (Випускникові школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування). Сер. “На порозі самостійного життя”: У 4 кн. ; Кн.3. К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. 79с.
32. Говорун Т.В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції. К., 2002.
33. Некрасова Т.Ю. Самооценка: современный взгляд на психологическое содержание феномена. *Вестник университета*. № 14. 2013. С. 288–291.
34. Психологія особистості: Словник-довідник. / За редакцією П.П. Горностаєва, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.

35. Zuckerman M., Li C., Hall J.A. When men and women differ in self-esteem and when they don't: A metaanalysis. *Journal of Research in Personality*. 2016. Vol. 64. P. 34–51.

36. Бондаревич С., Суслік Л., Вплив гендерних стереотипів на формування самооцінки особистості. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Психологія, 2021, 3 (52): С. 27-35.

37. Кікінежді О.М. Ідентифікація як соціально-психологічний феномен диференціації статі. Тернопіль, 2012.

38. Калька Н.М., Гриців Н.С. Емпіричне дослідження особливостей я-концепції андрогінних особистостей. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна, 2015, 1: 177-186.

39. Пузь І., Шевченко О. Значення комунікативної компетентності у професійному становленні майбутніх психологів. *Психологічний часопис*. 2018. № 4. С. 149–164.

40. Дударенко А. А., Пузь І. В. Гендерні особливості прояву комунікативної компетентності у майбутніх фахівців соціономічних професій. *Габітус*. 2021. Вип. 22. С. 173-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/habit_2021_22_31